

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhlib.am/>

E-mail: info@artsakhlib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhlib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhelibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

ՀՀ ՍՊՈՐՏԻ ԵՎ
ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ
ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

«ՉԱՆԳԵՉՈՒԻԻ
ՊՂՆՁԱՄՈՒԲԳԵՆԱՅԻՆ
ԿՈՄԲԻՆԱՏ» ՓԲԸ

ԱՐՑԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ
ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ
ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՄ)

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ

SCIENTIFIC
ARTSAKH

НАУЧНЫЙ
АРЦАХ

№ 1, 2018

Հիմնադիր – Founder – Учредитель:
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍՈՒՍԱՐԱՆ (ԵՊՀ)
YEREVAN STATE UNIVERSITY (YSU)
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ (ЕГУ)
www.y-su.am

Հրատարակիչ – Publisher - Издатель:
ԱՐՅԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՍ)
UNION OF YOUNG SCIENTISTS AND SPECIALISTS OF ARTSAKH (UYSSA)
ОБЪЕДИНЕНИЕ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ И СПЕЦИАЛИСТОВ АРЦАХА (ОМУСА)
www.aegmm.org

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՅԱԽ

SCIENTIFIC ARTSAKH

НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№1, 2018

*Նվիրվում է Հայաստանի առաջին Հանրապետության 100-րդ, Արցախյան շարժման 30-րդ ու
Էրեբունի-Երևանի հիմնադրման 2800-րդ ամյակներին*

*Dedicated to the 100th anniversary of the First Republic of Armenia, the 30th anniversary
of the Artsakh movement and the 2800th anniversary of the founding of Erebuni-Yerevan*

*Посвящается 100-летию Первой Республики Армения, 30-летию Арцахского движения и
2800-летию основания Эребуни-Ереван*

ԱԵԳՄՍ – UYSSA – ОМУСА
ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN – ЕРЕВАН
2018

*Չրատարակության Է երաշխավորվել Երևանի պետական Չամալսարանի գիտական խորհրդի թիվ 2/8.8 առ 29.11.2018թ. որոշմամբ
 Рекомендовано к публикации решением учёного совета №2/8.8
 от 29.11.2018г. Ереванского государственного университета
 Recommended for publication by the Yerevan State University
 Academic Council Decision №2/8.8 of November 29, 2018*

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐ

Նախագահ՝ ԵՊՉ ռեկտոր, ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Արամ ՄԻՍՈՆՅԱՆ

Անդամներ՝

ԱՎԱԳՅԱՆ Արծրուն, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ Չրանտ, հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԲԱԲԱՅԱՆ Դավիթ, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
 ԲԱԼԱՅԱՆ Վահրամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԳԱԼՍՏՅԱՆ Խաչիկ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
 ԳՅՈՒԼԱՄԻՐՅԱՆ Զուլիխան, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԳՐՈՒՉԴԵՎ Վլադիսլավ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Կոստրոմա, ՌԴ)
 ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ Գևորգ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ Արման, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
 ԺԵՅՄՈ Մարտիկ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Օլշտին, Լեհաստան)
 ԼԱՊԵՎԿԱ Վալենտինա, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Մոսկվա, ՌԴ)
 ԼՈՒԽՏԵՐՅԱՆՆՆՑ Օտտո, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Չամբուրգ, Գերմանիա)
 ՉՈՎՍԵՓՅԱՆ Մուշեղ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ՂԱԶԻՆՅԱՆ Գագիկ, ԳԱԱ ակադեմիկոս, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
 ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ Աշոտ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
 ՄԻՆԱՅԱՆ Էդիկ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ Կարեն, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
 ՍԱՐԳՍՅԱՆ Չայկ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
 ՎԱՍԿՈՎ Մաքսիմ, սոցիոլոգիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Դոնի Ռոստով, ՌԴ)
 ԶԵՌՅԱՆ Գարիկ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԶՈՂԱՐՅԱՆ Տիգրան, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գլխավոր խմբագիր՝ իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ **Ավետից ԳԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ**

Գիտական Արցախ, №1, 2018, Երևան, «ԱԵԳՄՍ» հրատ., 2018, 448 էջ:
 Scientific Artsakh, №1, 2018, Yerevan, «UYSSA» publ., 2018, 448 pages.
 Научный Арцах, №1, 2018, Ереван, Изд. «ОМУСА», 2018, 448 страниц.

«Գիտական Արցախ» պարբերականի 1-ին համարում տեղ են գտել հայկական արդի հիմնախնդիրներից մեկի՝ պետականության վերաբերյալ Չայաստանը, Արցախը, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Գերմանիան, Լեհաստանը և Բելառուսը ներկայացնող հեղինակների գիտական աշխատանքները:

Գիտական պարբերականում գետեղված են նաև Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորման ու Երևանի պետական համալսարանի կողմից 2018թ. սեպտեմբերի 13-16-ը Ստեփանակերտում համատեղ կազմակերպված «Չայոց պետականության անցյալը, ներկան ու ապագան» 3-րդ միջազգային երիտասարդական գիտաժողովի լավագույն գիտական հոդվածները:

The first issue of «Scientific Artsakh» journal comprises the scientific works of authors from Armenia, Artsakh, the United States of America, Germany, Poland and Belarus on one of the most urgent problems for Armenians – the statehood. The publication also contains the best scientific articles of the 3rd international youth scientific conference «The past, present and future of the Armenian statehood», jointly organized by the Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh and Yerevan State University on September 13-16, 2018 in Stepanakert.

В первом номере журнала «Научный Арцах» нашли место научные работы авторов из Армении, Арцаха, Соединенных Штатов Америки, Германии, Польши и Беларуси по одной из актуальных для армян проблем – государственности.

В издании размещены также лучшие научные статьи 3-ей международной молодежной научной конференции «Прошлое, настоящее и будущее Армянской государственности», совместно организованной Объединением молодых учёных и специалистов Арцаха и Ереванским государственным университетом 13-16 сентября 2018 года в Степанакерте.

EDITORIAL COUNCIL

Chairman: Aram SIMONYAN, Rector of YSU, NAS RA Associate Member, Doctor of History, Professor

Members:

AVAGYAN Artsrun, Doctor of Philology, Professor
 AVANESYAN Hrant, Doctor of Psychology, Professor
 BABAYAN David, Doctor of History, Associate Professor
 BALAYAN Vahram, Doctor of History, Professor
 DANIELYAN Gevorg, Doctor of Law, Professor
 GALSTYAN Khachik, Doctor of Political Sciences, Associate Professor
 GHAZINYAN Gagik, Academician of NAS RA, Doctor of Law, Professor
 GRUZDEV Vladislav, Doctor of Law, Professor (Kostroma, Russia)
 GYULAMIRYAN Julieta, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
 HOVSEPYAN Moushegh, Doctor of Philology, Professor
 KERYAN Garik, Doctor of Political Sciences, Professor
 KOCHARYAN Tigran, Doctor of Political Sciences, Professor
 LAPAEVA Valentina, Doctor of Law, Professor (Moscow, Russia)
 LUCHTERHANDT Otto, Doctor of Law, Professor (Hamburg, Germany)
 MARKOSYAN Ashot, Doctor of Economic Sciences, Professor
 MINASYAN Edik, Doctor of History, Professor
 NERSISYAN Karen, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor
 SARGSYAN Hayk, Doctor of Economic Sciences, Professor
 VASKOV Maksim, Doctor of Sociology, Professor (Rostov-on-Don, Russia)
 YEGHIAZARYAN Arman, Doctor of History, Associate Professor
 ZEJMO Marek, Doctor of Political Sciences, Professor (Olsztyn, Poland)

Editor-in-Chief: Avetik HARUTYUNYAN, Candidate of Law, Associate Professor

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Председатель: ректор ЕГУ, член-корреспондент НАН Республики Армения, доктор исторических наук, профессор **Арам СИМОНЯН**

Члены:

АВАԿՅԱՆ Արժրուն, доктор филологических наук, профессор
 АВАՆԵՏՅԱՆ Գրանտ, доктор психологических наук, профессор
 БАԲԱԿՅԱՆ Դավիդ, доктор исторических наук, доцент
 БАԼԱԿՅԱՆ Վահրամ, доктор исторических наук, профессор
 ՎԱՏՅԿՈՎ Մաքսիմ, доктор социологических наук, профессор (Ростов-на-Дону, Россия)
 ԳԱԼՏՅԱՆ Խաչիկ, доктор политических наук, доцент
 ԳՐԱԶԴԵՎ Վլадислав, доктор юридических наук, профессор (Кострома, Россия)
 ԳՅՍԼԱՄԻՐՅԱՆ Ժուլյետա, доктор педагогических наук, профессор
 ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ Գեվորգ, доктор юридических наук, профессор
 ԵԳԻԱԶԱՐՅԱՆ Արման, доктор исторических наук, доцент
 ԶԵՅԻՄՈ Մարեկ, доктор политических наук, профессор (Ольштын, Польша)
 ԿԱԶԻՆՅԱՆ Գագիկ, академик НАН РА, доктор юридических наук, профессор
 ԿԵՐՅԱՆ Գարիկ, доктор политических наук, профессор
 ԿՕՇԱՐՅԱՆ Կարեն, доктор политических наук, профессор
 ԼԱՔԱԵՎԱ Վալենտինա, доктор юридических наук, профессор (Москва, Россия)
 ԼՅՈՒՒՏԵՐԽԱՆԴՏ Օտտո, доктор юридических наук, профессор (Гамбург, Германия)
 ՄԱՐԿՕՏՅԱՆ Աշոտ, доктор экономических наук, профессор
 ՄԻՆԱՏՅԱՆ Էդիկ, доктор исторических наук, профессор
 ՆԵՐՏՏԻՍՅԱՆ Կարեն, кандидат экономических наук, доцент
 ՕՎՏՏԵՔՅԱՆ Մուսիշ, доктор филологических наук, профессор
 ՏԱՐԳՏՅԱՆ Գայկ, доктор экономических наук, профессор

Главный редактор: кандидат юридических наук, доцент **Аветик АРУТЮНЯН**

*Տպագրվում է ՀՀ սպորտի և երիտասարդության հարցերի նախարարության աջակցությամբ
 Is published with the support of the Ministry of Sport and Youth Affairs of the Republic of Armenia
 Публикуется при поддержке Министерства спорта и по делам молодежи Республики Армения*

**ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ԵՎ ԳՈՅԱՏԵՎՄԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԻ
ՇՈՒՐՋ (XVIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴ)**

ԱՐՄԱՆ ՄԱՆՈՅԱՆ

Հայոց պետականության ոսկե շրջան, պատմական հանգամանքների բերումով, թեև հաճախակի թուլացել է, բարակել, սակայն երբեք չի կտրվել: Հայ ժողովրդի կազմավորման օրից պետականության գաղափարը՝ ազգային անկախ, ինքնիշխան պետություն ստեղծելու և զարգացնելու մտայնությունն ու ձգտումը, մշտապես ուղեկցել է հայ ժողովրդին: Մեր պետականության պատմությունն ընթացել է մաքառումների ճանապարհով, ու թեև հաճախակի ունեցել ենք վերելքների դարաշրջաններ, սակայն չենք խուսափել նաև անկումներից ու վրիպումներից: Այո՛, երբեմն կորցրել ենք մեր պետական անկախությունը, ինքնիշխանությունը, ոգու արիությունն ու միասնականությունը, սակայն երբեք չենք կորցրել պետականությունը, որը, զանազան դրսևորումներով (սախարարական համակարգ, իշխանապետություն, մելիքություն և այլն), հարատևել է՝ միասնական համահայկական պետության բացակայության դժնդակ պայմաններում: Այսինքն՝ պետականությունը յուրաքանչյուր ազգի, ժողովրդի, եթևիկ հանրության ինքնակազմակերպման և քաղաքական անկախության անհրաժեշտության գաղափարի գիտակցումն է, իսկ պետությունը՝ այդ գաղափարի իրականացումը: Պետականության զանազան դրսևորումները՝ խյակների կամ մարմնացում-առիվատչաների ձևով հարածուն վառ են պահել պետականության գաղափարը, որպեսզի, նպաստավոր պայմանների առկայության դեպքում, անհապաղ կյանքի կոչենք, միս ու արյուն տանք մեր գիտակցության մեջ և արյան բջիջներում անթեղված ազգային երազանքին՝ անկախ և միացյալ Հայաստանի երկունքին:

1045 թ. Անիի Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո Հայաստանի տարբեր տարածաշրջաններում իրենց գոյությունը շարունակեցին պահպանել մի շարք պետական կազմավորումներ:

Երկարատև ու արյունալի թուրք-պարսկական պատերազմներից հետո, 1639 թ. կնքված Կարսե Շիրիկի պայմանագրով, Օսմանյան կայսրության վարչական սահմանների մեջ ներառվեց Հայաստանի մեծագույն հատվածը, որը հետագայում ստացավ «Արևմտյան Հայաստան» անվանումը:

Սույն հոդվածում, որը նվիրված է հայոց պատմության՝ համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված ժամանակահատվածներից մեկին՝ XVIII վերջին քառորդին, ներկայացրել և լուսաբանել ենք Արևմտյան Հայաստանում հայոց պետականության դրսևորումների առաջացման ու գոյատևման հանգամանքները:

XVII դարում իր հզորության գագաթնակետին հասած Օսմանյան կայսրությունը XVIII դարի երկրորդ կեսին, ըստ էության, շարունակում էր գոյություն ունենալ միայն ձևականորեն: XVIII դարի վերջին և XIX դարի սկզբին պետության մեջ տեղի էին ունենում նահանգային փաշաների անջատողական, կենտրոնախույս ձեռնարկումներ, անիշխանությունն ու կամայականությունները, ինչպես նաև ավազակությունը հասել էին աննախընթաց չափերի: Որոշ խոշոր ավատատերեր իրենց ձեռքում կենտրոնացրին տվյալ տարածքի ամբողջ իշխանությունը: Նրանք այնքան ինքնագլուխ էին դարձել, որ նույնիսկ սեփական բանակ ստեղծեցին: Բ.Դուռն անկարող էր ճնշել այդ ապստամբությունները և գոհանում էր նրանով, երբ

¹ Տե՛ս: Новичев А.Д., История Турции. Том I. Эпоха феодализма (XI-XVIII века). Ленинград, 1963, с. 241; Миллер А.Ф., Мустафа паша Байрактар. Оттоманская империя в начале XIX века. Москва-Ленинград, 1947, с. 59.

հանում էր այն բանին, որ ապստամբները ճանաչում էին սուլթանի գերիշխանությունը և հարկ էին վճարում: Եգիպտոսում փաստական իշխանությունը պատկանում էր մամլուք բեյերին: Սիրիայում սուլթանի կողմից նշանակված Ակրայի փաշա Ահմեդ Ջեզգարը նույնպես ինքնուրույն դարձավ և իր ձեռքում կենտրոնացրեց մեծ հարստություն և ռազմական ուժ: Բաղդադում իշխում էր ծագումով վրացի Սուլեյման փաշան: Շուտով նա իր իշխանությանը ենթարկեց Միջագետքը և Բաղդադի վալիի պաշտոնը դարձրեց ժառանգական: Շնորհիվ իր ռազմական հզորության, հարստությունների, արքունիքի ճոխության՝ նա մեծարվեց որպես «Սուլեյման Մեծ»¹: Սուլթանի առջև լուրջ դժվարություններ ծագեցին Արաբիայում, որտեղ տարածվել էր վահաբիների կրոնական աղանդը: Արդեն XVIII դարի վերջին վահաբիների իշխանությունը տարածվում էր Նեջդից մինչև Հալեպ ու Դամասկոս, Հիջազից մինչև Պարսից ծոց: Վահաբիները սպառնում էին Իրաքին, Սիրիային և Հիջազի մահմեդական սուրբ քաղաքներին²: Նմանօրինակ իրադրություն էր տիրում նաև Բալկաններում³: Հեռավոր Մադրիդում (Ալժիր, Թունիս, Տրիպոլի) սուլթանը միայն անվանապես էր գերագույն տիրակալ ճանաչվում: Անջատողական ձգտումներ ունեին նաև Ռումելիի ավատատերերը: Նրանք երկար ժամանակ պայքարում էին կենտրոնական իշխանության դեմ: Նրանց մեջ իրենց ուժով և ազդեցությամբ առանձնանում էին Սկյուտարի սանջակբեյ Կարա Մահմուդ փաշան, այսինքն Իսմայիլ Թիրսինիկլին, Յըլըկոլլու Սուլեյմանը⁴, Իսմայիլ բեյը և այլք:

Նույնիսկ Փոքր Ասիայում, որտեղ ավատատերերը դեռևս բացեփբաց հանդես էին գալիս Բ.Դռան դեմ, ստեղծվել էին փաստացի անկախ ավատատիրական կազմավորումներ: Կարասոմանոլլուների ավատական տունն իշխում էր Իզմիրի և ամբողջ Փոքր Ասիայի Էգեյան-միջերկրածովյան շրջանում, Հափանոլլուները՝ Անկարայի, Յոզգատի, Չորումի, Ամասիայի շրջաններում⁵, Բատալները՝ Սամսունի և Տրապիզոնի շրջաններում⁶: Փոքր Ասիայի արևելյան և դրան սահմանակից շրջաններում իշխում էին քուրդ ավատատերերը, Արևմտյան Հայաստանի հյուսիսային շրջանները գտնվում էին Էրզրումի փաշայի տիրապետության տակ: Այս ավատատերերը սեփական զորք ունեին, իրենց կողմից թիմարներ և զեամեթներ էին բաժանում. սուլթանական կառավարության նշանակած փաշաները չէին կարող միջամտել նրանց գործողություններին:

Այսպիսով՝ XVIII դարի երկրորդ կեսին Օսմանյան կայսրությունը գտնվում էր զարգացման ցածր մակարդակի վրա. դա միջնադարյան հետամնաց մի կայսրություն էր, որը հոգեվարք էր ապրում ներպետական հակասություններից, և ռազմաավատական կարգերի քայքայման փուլում գտնվող այդ պետության դժվարին դրությունից օգտվում էին կենտրոնախույս տարրերը, որոնք, կայսրության տարբեր շրջաններում, չընդունելով կենտրոնական իշխանության ներկայացուցչի գերիշխանությունը, ստեղծում էին նոր ինքնավար պետական կազմավորումներ կամ շարունակում էին կառավարել նախկին ինքնազուլիս, կիսանկախ կարգավիճակով: Այսպես, Արևմտյան Հայաստանի մի շարք վայրերում XVIII դարի երկրորդ կեսին գոյություն ունեին քրդական անկախ կամ կիսանկախ իշխանություններ, ինչպես

¹ Адамов А., Ирак Арабский. СПб., 1912, с. 384-385, 387-388; Mantran R., Bagdad à l'époque Ottoman. – "Arabica", Leiden, 1962, p. 315-318, см. так же: Миллер А.Ф., Мустафа паша Байрактар, с. 60.

² См.: Адамов А., Ирак Арабский, с. 373, 392-393.

³ См.: Погодин А.Л., История Болгарии. СПб., 1910, с. 167-169; История Болгарии. Том 1, Москва, 1954, с. 238-240; Миллер А.Ф., Краткая история Турции. Москва, 1948, с. 39. См. так же: Pouqueville F. C. H. L., Mémoire sur la vie et la puissance d'Ali Pacha, visir de Janina. Paris, 1820.

⁴ См.: Новичев А.Д., История Турции, т. 1, с. 241; Грачев В.П., Балканские владения Османской империи на рубеже XVIII-XIX вв. Москва, 1990, с. 36-37; аլելի մակրամասն տե՛ս Uzunçarsılı İ. H., Meşhur Rumeli âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ağalar ve Alemdar Mustafa paşa. İstanbul, 1942.

⁵ Տե՛ս Երեսեն Դ., Թուրքերի ծագումը, Երևան, 1975, էջ 212:

⁶ См.: Миллер А.Ф., Мустафа паша Байрактар, с. 61; Миллер А.Ф., Краткая история Турции, с. 40.

օրինակ Բիթլիսի, Խոշաբի, Ջուլամերիկի, Խիզանի, Սպարկերտի, Մոկսի, Շիրվանի, Չգուի (Խզու), Աթալի, Թերշիլի, Միհրանիի, Խուլվիի, Ճապաղջուրի, Ջերմուկի, Սաղմանի, Բերդակի, Բալուի, Էկիլի, Գենջի Էմիրություններն ու օջաքլըք-հյուբյուլմեթությունները, որոնց նկատմամբ սուլթանի իշխանությունը միայն անվանական էր. դրանք կառավարվում էին առանձին քրդական իշխանապետերի կողմից և նրանց կախվածությունը կենտրոնական կառավարությունից արտահայտվում էր նրանով, որ ամեն տարի սուլթանական զանձարան էին մուծում որոշակի հարկ և պատերազմի դեպքում սանջակբեյերի հրամանատարությամբ մասնակցում պատերազմներին¹:

Հայկական կիսանկախ իշխանությունները պահպանվել էին հիմնականում լեռնային դժվարամատչելի շրջաններում, որտեղ թուրքական կառավարությունը և քրդական ցեղապետերը չէին կարողացել հաստատել իրենց տիրապետությունը: «Միայն մնացած էին մի քանի լեռներ, - գրում է Ա. Ալպոյաճյանը, - որոնց վրայ հայ մարդիկ զենքի ոյժով կը պահպանեին իրենց ազատութիւնը: Այսպէս, քանի մը լեռնային փոքրիկ գաւառներու մէջ պահուած էին հայկական կիսանկախութիւններ»²: XVIII դարի երկրորդ կեսին իրենց գոյությունը պահպանած հայկական այդ կիսանկախ իշխանությունները Սասունում, Սավուրում, Իսյանում, Մոկսում, Շատախում, Ճապաղջրում, Խնուսում, Բաղլուում, Դերսիմում և այլուր³ ընդգրկում էին ոչ մեծ տարածք և շարունակում էին հարատևել Օսմանյան պետության թուլացման, ազատատենչ ոգու և քուրդ բեկերի ապստամբությունների շնորհիվ: Հի բացառվում նույնիսկ այն հանգամանքը, որ տեղ-տեղ քուրդ բեկերը ձգտում էին օգտագործել հայկական իշխանությունների ռազմական ուժը կառավարության դեմ⁴: Այդ հայկական իշխանություններից ամենագործելն արծվաբույն Սասունն էր, որը թեև վարչականորեն մտնում էր Վանի էյալեթի կազմի մեջ, բայց սասունցիներն «ի սկզբանէ անտի միշտ եղեն ինքնագլուխ, ոչ ումեք ծառայելով. և ոչ ոք ի փաշայից կամ պեյից կարօղ գտաւ զսոսա նուաճել. սակս զօրութեան ուժոյ սոցա, և սակս ամուր վայրացն, յորս ապաստանեալ ոչ ումեք թողուն մուսոս առնել: Ունին իւրեանց մասնաւոր պէյ ինքնագլուխ»⁵:

Հայկական կիսանկախ իշխանություններից էր Ամիդից հարավ, Մարդինի մոտ գտնվող Սավուրը, որի մասին Ղ. Ինճիճյանը գրում է հետևյալը. «Գաւառ ինքնագլուխ և անկախ. բնակիչք Նորա ըստ մեծի մասին յազգէս հայոց, որք են արք հզօրք և սաստիկ պատերազմօղք. իսկ ի քրդաց սակաւք»⁶:

Հայկական կիսանկախ իշխանություն էր Իսյանը կամ Իսբյանը, որի բնակչությունն արդեն ուժացման փուլում էր: Իսյանն էր «գաւառ ինչ ինքնագլուխ ապստամբ ի փաշայէն Տիարպէթիրոյ: ...էն ի սմա պէսպէս գիւղօրէք, որոց բնակիչք գրեթէ առհասարակ հայք, այլ սակաւք են որք խօսին հայերէն... Իսկ հասարակ լեզու Նոցա է քրդերէն»⁷: 1782 թ. Դիարբեքիի փաշան ևս երկու այլ փաշաների հետ 4500-հոգանոց զորքով արշավում է Իսյանի վրա, սակայն 8-օրյա մարտերից հետո, 500

¹ Տե՛ս Բայբուրդյան Վ. Ա., Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում XIX դարում և XX դարի սկզբին, Երևան, 1989, էջ 28, 60:

² Ալպոյաճյան Ա., Պատմական Հայաստանի սահմանները, Գահիրե, 1950, էջ 85:

³ Ավելի մանրամասն տե՛ս Բաղայան Գ. Մ., Հայկական կիսանկախ իշխանություններն ու մելիքությունները Արևմտյան Հայաստանում և Լեռնային Կիլիկիայում (17-րդ դար – 19-րդ դարի 2-րդ կես) – ՎԷՄ համահայկական հանդես, Գ (Թ) տարի, թիվ 3 (35), հուլիս-սեպտեմբեր, 2011, էջ 137-153:

⁴ Տե՛ս Չուլպյան Մ. Կ., Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., էջ 189:

⁵ Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն, Մասն Ա., հ. Ա., էջ 200:

⁶ Նույն տեղում, էջ 230:

⁷ Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն, Մասն Ա., հ. Ա., էջ 243:

գինվոր զոհ տալով, ձեռնունայն վերադառնում է: 1785 թ. ավելի պակաս թվով զորք է ուղարկում, որը չի համարձակվում գրոհել և ետ է դառնում¹:

1777 թ. Ուզուն Աբդուլլա փաշան 30000-անոց զորքով մտել էր Իսլանի հարևան Միհրանի² գավառ՝ նպատակ ունենալով հնազանդեցնել տեղի քուրդ և հայ բնակիչներին. սակայն ապստամբները փակում են սանջակը դրսի աշխարհին կապող ելումուտի միակ ճանապարհը, պաշարում փաշայի զորքն ու գրեթե գլխովին ջախջախում³:

Իսլանի և Սավուրի հայ և քուրդ բնակիչները 1782, 1785, 1798 թթ. ջախջախել և հետ են շարտել Դիարբեքիի փաշայի զորքերին: Թուրքական զորքերին միայն 1849 թ. է հաջողվել հպատակեցնել Իսլանը:

Հայկական կիսանկախ իշխանությունն էր Մոկսը: Նախկինում այն ենթարկվում էր Ջեզիրեի բեյին, իսկ հետո՝ Ջուլամերիկի բեյին. «սակայն միշտ ոմն ի հայոց մելիք և գլխաւոր հրամանատար եղեալ հրամանաւ Ճուլամերիկի պեյին, զամենայն իշխանութիւն ի գործ ածե, բաց ի յարեանհեղութենե»⁴:

Մոկսի նման Ջուլամերիկի գավառի Շատախի վիճակը ևս կիսանկախ էր, «ուր նստի մելիք յազգես հայոց. և ի գործ ածե զամենայն իշխանութիւն և զդատաւորական պաշտօն. զի ոչ թողուն քուրդ պեյից նստիլ աստէն, որպես և ի Մոկս: ...Ունի այս վիճակ բազմութիւն գիւղօրէից ըստ մեծի մասին բնակեալ ի հայոց և ի սակաւուց քրդաց. և են թեմ Աղթամարայ»⁵:

Հայկական կիսանկախ իշխանությունն էր Ճորոխի ավագանում գտնվող Խոտորջուրը, որի մասին Ինճիճյանը գրում է, որ «Բաց ի հայոց օտար ազգ ոչ գտանի ի Խոտորջուր. ո՛չ օսմանեանք, ո՛չ քուրդք, և ո՛չ լազք. միայն ի գարնան ժամանակի ընդ այս ճանապարհորդեն լազք ի գնալն յերգիռում. բայց բնակիչքն ամի ամի տան իբրև 200 կամ 300 ղուռուշ լազ տերեպէյիին՝ որ բռնացեալ է յայն կողմանս»⁶:

Վերոհիշյալ հայկական կիսանկախ իշխանությունների բնակչությունը թուրքական կառավարության՝ այդ կիսանկախ իշխանություններն իրենց ենթարկելու փորձերին դիմակայելու համար ստիպված էր դաշնակցել դրացի բրդական իշխանապետությունների ու աշիրթյանների հետ: Այդ «...մի բանի գաւառներու Հայերը, իբրև քաջ և պատերազմասեր լեռնականներ՝ ազատութիւնը կը պահէին Քիւրտերուն հետ միացած», - գրում է Ա. Ալպոյաճյանը⁷: Քաղաքագետ ու հեռատես որոշ հայ գործիչներ և քուրդ ցեղապետեր հասկանում էին, որ ատելի թուրքական լծից ազատագրվելու միակ ուղին միավորվելն ու համատեղ պայքարելն է:

Այսպիսով, թեև Արևմտյան Հայաստանում Օսմանյան պետությունը հետևողականորեն և մեծագույն նպատակասլացությամբ իրականացնում էր ազգային կազմի բռնի կերպով փոփոխության քաղաքականություն, սակայն նույնիսկ այդ պայմաններում Արևմտյան Հայաստանը XIX դարի սկզբին դեռևս շարունակում

¹ Տե՛ս Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Ասիոյ. Եւրոպիոյ. Ափրիկոյ. և Ամերիկոյ, Մասն Առաջին, Ասիա, Հատոր Ա., Վենետիկ, 1806, էջ 245:

² Միհրանի Դիարբեքիի սանջակներից էր, բարձրաբերձ լեռներով շրջապատված, որն ուներ ելումուտի միայն մի ճանապարհ: Բնակիչներն էին «քուրդք և հայք ինքնազուլուք և ապստամբ ի փաշայէն»: Տե՛ս Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրութիւն, Մասն Ա., հ. Ա., էջ 222-223: XV դ. երկրորդ կեսին Միհրանին կազմել է Չըռըխիկ-Թարջիլի մի մասը (կազա): Ավելի ուշ՝ XVI դ., այն առանձնանալով կազմել էր բրդական զորակազմի ցեղի ճյուղերից մեկի օջաթըրը: Տե՛ս Բաղայան Գ., Տարոնի Ս. Հովհաննեսի (Եղորդուտի) վանքի 1445 թվականի կոնդակը (պատմա-աշխարհագրական ակնարկ), - «Էջմիածին», N Ժ, 1997, էջ 93:

³ Տե՛ս Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն, Մասն Ա., հ. Ա., էջ 223:

⁴ Նույն տեղում, էջ 161:

⁵ Նույն տեղում, էջ 163:

⁶ Նույն տեղում, էջ 133:

⁷ Ալպոյաճեան Ա., Պատմական Հայաստանի սահմանները, էջ 85:

Եր մնալ գերազանցապես հայաբնակ¹: Իրենց պատմական հայրենիքի որոշ նպաստավոր շրջաններում հայերը պահպանել էին մի քանի իշխանապետություններ: XVIII դարի երկրորդ կեսին այդ իշխանապետություններից Սասունը, Իսթանուլը, Մոկսը, Շատախը և Խոտորջուրը կիսանկախ էին. վերջինս տարեկան որոշ գումար (200-300 դուրուշ) էր տալիս լազ դերեբեյին: Հայկական իշխանապետություններից Մոկսի և Շատախի իսկական տերերն էին հայ մելիքները, որոնց ձեռքում էր կենտրոնացած ռազմական և վարչական իշխանությունը, դատավարությունը: Կիսանկախ և ինքնավար շրջանների հայությունը գերծ էր մտում բռնաճնշումներից, նրա վրա չէր տարածվում սուլթանական հրովարտակների ազդեցությունը: Քրդահպատակ գավառներում, կիսանկախ ու ֆերմանլը մարզերում հայերը, ասորիները գեղք էին կրում, մասնակցում պարբերական արշավանքներին, հազնվում այնպես, ինչպես ցանկանային: Այստեղ հարգվում էր ուժը, որը և նվաճում էր իրավունք²: Բերենք Ղ. Ինճիճյանի վկայությունը Չեյթունի մասին, որը բնորոշ է նաև հայկական կիսանկախ մյուս իշխանություններին. «Բնակիչք նորա առհասարակ հայք... արք կորովիք քաջասիրտք պատերազմօղք ի մանկութենե, յաջողակ ի զինաշարժութիւնս, և ընտիր այրուճիք: Գոլով այսպէս զօրաւորք զօրութեամբ և տեղեալ, ապստամբ են ի փաշայէն Մարաշոյ. ոչ տան նմա հարկս, ոչ սովորական տուրս, ազանին արգելեալ զգեստս, ինչեցուցանեն համարձակ զանգակս ի յեկեղեցիս, և ինքեանք դատին զամենայն դատաստան իւրեանց նաև զդատաստան արեան...»³:

Այսպիսով՝ հայկական կիսանկախ իշխանությունները և ինքնավար համայնքները պահպանվել էին հիմնականում լեռնային դժվարամատչելի շրջաններում, որտեղ թուրքական կառավարությունը և քրդական ցեղապետերը չէին կարողացել հաստատել իրենց տիրապետությունը: Այսօրինակ պետական կազմավորումների առաջացման և զոյատևման գլխավոր նախապայմանը Օսմանյան կայսրության ներքին անկայուն, վատթար իրավիճակն էր: Կենտրոնական իշխանության թուլության և անկարողության պայմաններում կենտրոնախույս ավատատերերի՝ միմյանց և կենտրոնական իշխանության դեմ բախումները կայսրությանը պատճառում էին նյութական մեծ կորուստներ, բացասաբար էին ազդում բանակի մարտունակության վրա, օժանդակում էին դասալքությանը, զցում էին առանց այդ էլ ընկած կենտրոնական իշխանության հեղինակությունը, նպաստում էին պալատական խմբավորումների միջև ծագած գահակալական պայքարի սրմանը, ավելի շիկացնում ներքաղաքական լարված մթնոլորտը: XVIII դարի երկրորդ կեսին Օսմանյան կայսրությունը գտնվում էր զարգացման ցածր մակարդակի վրա. դա միջնադարյան հետամնաց մի կայսրություն էր, որը հոգեվարք էր ապրում ներպետական հակասություններից, և ռազմաավատական կարգերի քայքայման փուլում գտնվող այդ պետության դժվարին դրությունից օգտվում էին կենտրոնախույս տարրերը, որոնք, կայսրության տարբեր շրջաններում, չընդունելով կենտրոնական իշխանության ներկայացուցչի գերիշխանությունը, ստեղծում էին նոր ինքնավար պետական կազմավորումներ կամ շարունակում էին կառավարել նախկին ինքնագլուխ, կիսանկախ կարգավիճակով: Հայկական կիսանկախ իշխանությունների և ինքնավար համայնքների գոյությանը նպաստող պայմաններից էին միատարր բնակչության առկայությունը, ինքնաբավ բնատնտեսական կացութեանը, խոշոր հոգևոր կենտրոնի առակայությունը կամ մերձավորությունը,

¹ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., Սուլթանական կառավարության քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում և արևմտահայ ժողովրդագրական տեղաշարժերի միտումները, - Հայկական հարց, Հայկական հարցի միջազգայնացման 120-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2000, էջ 50:

² Տե՛ս Ղազարյան Հ., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800-1870 թթ., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1967, էջ 136:

³ Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն, Մասն Ա., հ. Ա., էջ 375:

դաշնակից դրացի քրդական իշխանապետությունների ու աշիրեթների առկայությունը: Հայկական կիսանկախ իշխանություններում և ինքնավար համայնքներում գործել են սովորության իրավունքն ու նահապետական օրենքները:

Յետագայում, սակայն, Օսմանյան կայսրությունը վարում էր կենտրոնական իշխանության ուժեղացման քաղաքականություն, ձգտում էր իր ազդեցությունն ու տիրապետությունն իրական դարձնել կայսրության ողջ տարածքում: Ի վերջո՝ Օսմանյան պետական կենտրոնական իշխանության զորեղացման և ամբողջ կայսրության տարածքում լիակատար տիրապետության հաստատման հետևանքով, ինչպես նաև կիսանկախ իշխանությունների և ինքնավար համայնքների համար մի շարք անսպաստ գործոնների առկայության պայմաններում (հաղորդակցության վատ պայմաններ, հատվածականություն և ինքնամեկուսացում, սահմանափակ մարդկային ու նյութական ռեսուրսներ և պաշարներ, հարևան քրդական ցեղերի փոփոխություն կամ հարևան քրդական ցեղերի վերաբերմունքի փոփոխություն, թշնամական օղակ և այլն) հայկական պետականության դրսևորումները՝ կիսանկախ իշխանություններն ու ինքնավար համայնքները, աստիճանաբար թուլացան ու անկում ապրեցին:

Արման Մալոյան

ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ԵՎ ԳՈՅԱՏԵՎՄԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ (XVIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ –XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԶԱՆՈՐԴ)

Բանալի բառեր՝ Պետականություն, կիսանկախ իշխանություն, ինքնավար համայնք, իշխանապետություն, Սասուն, Իսյան, Սավուր, Մոկս, Շատախ, Խոտորջուր, Արևմտյան Հայաստան, քրդեր, Օսմանյան կայսրություն

Հոդվածը նվիրված է հայոց պատմության՝ համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված ժամանակահատվածներից մեկում՝ XVIII վերջին քառորդին, Արևմտյան Հայաստանում հայոց պետականության դրսևորումների առաջացման և գոյատևման հանգամանքների լուսաբանմանը: Հայկական կիսանկախ իշխանությունները և ինքնավար համայնքները պահպանվել էին հիմնականում լեռնային դժվարամատչելի շրջաններում, որտեղ թուրքական կառավարությունը և քրդական ցեղապետերը չէին կարողացել հաստատել իրենց տիրապետությունը: Այդ պետական կազմավորումների գոյությանը նպաստող պայմաններից էին միատարր բնակչության առկայությունը, ինքնաբավ բնատնտեսական կացութաձևը, խոշոր հողեր կենտրոնի առակայությունը կամ մերձավորությունը, դաշնակից դրացի քրդական իշխանապետությունների ու աշիրեթների առկայությունը:

Arman Maloyan
**ON THE CIRCUMSTANCES OF FORMATION AND PERSISTENCE OF
MANIFESTATIONS OF ARMENIAN STATEHOOD IN WESTERN ARMENIA
(SECOND HALF XVIII - FIRST QUARTER OF THE XIX CENTURY)**

Key words: *statehood; semi-independent government, autonomic community; principedom; Sassoun, Isyan, Savour; Moks, Shatakh; Khotorjur, Western Armenia, Kurds; Ottoman Empire.*

The article attempts to elucidate the circumstances of the formation and persistence of manifestations of Armenian statehood in Western Armenia towards the end of the second half XVIII - first quarter of the XIX century, a period relatively less studied. Armenian semi-independent and autonomic communities endured mainly in mountainous regions, where the Turkish government and Kurdish chieftains had been unable to establish dominance. Among the conditions that contributed to the survival of these state formations were the homogenous population, self-sufficient economy, existence of big spiritual centers as well as of allied Kurdish principedoms and Ashirets.

Арман Малоян
**ОБ ОБСТОЯТЕЛЬСТВАХ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И СУЩЕСТВОВАНИЯ
АРМЯНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ (ВТОРАЯ
ПОЛОВИНА XVIII – ПЕРВАЯ ЧЕТВЕРТЬ XIX ВЕКА)**

Ключевые слова: *государственность, полузависимое княжество, автономная община, княжество, Сасун, Исьян, Савур, Мокс, Шатах, Хоторджур, Западная Армения, курды, Османская империя.*

Статья посвящена истории Армении второй половины XVIII – первой четверти XIX века (сравнительно малоизученного периода). В ней освещены вопросы возникновения и существования армянской государственности в Западной Армении. Полузависимые армянские княжества и автономные общины сохранились в основном в труднодоступных горных районах, где турецкое правительство и вожди курдских племен не могли установить свое господство. Среди способствовавших выживанию этих государственных формаций условий – однородный состав населения, прочный уклад натурального хозяйства, наличие или близость крупного духовного центра, наличие дружески настроенных соседних курдских княжеств и племен.

- 40. Ղևոնդյան Ալեն** - ԵՊՀ դասախոս, ք.գ.թ., դոցենտ
Ghevondyan Alen - Lecturer of YSU, Candidate of Political Sciences, Associate Professor
Гевондян Ален - преподаватель ЕГУ, к.п.н., доцент
E-mail: al.ghevondyan@gmail.com
- 41. Ղևոնդյան Ռոբերտ** - «Չայկական շահ» գիտա-վերլուծական կենտրոնի փոխնախագահ, ք.գ.թ.
Ghevondyan Robert - Vice-Chairman of scientific and analytical centre «The Armenian Interest», Candidate of Political Sciences
Гевондян Роберт - заместитель председателя научно-аналитического центра «Армянский интерес», к.п.н.
E-mail: robert.gh81@gmail.com
- 42. Մալոյան Արման** - ՀՀ ԿԳՆ Կրթության ազգային ինստիտուտի գլխավոր մասնագետ, պ.գ.թ.
Maloyan Arman – chief specialist of Ministry of Education and Science of Republic of Armenia, Candidate of History
Малоян Арман - главный специалист Национального института образования МОН РА, к.и.н.
E-mail: armanmaloyan@mail.ru
- 43. Մակարյան Լիլիթ** - Եվրոպական համալսարանի դասախոս, պ.գ.թ., դոցենտ
Makaryan Lilit – Lecturer of European University, Candidate of History, Associate Professor
Макарян Лилит – преподаватель Европейского университета, к.и.н., доцент
E-mail: lilit.makarian@mail.ru
- 44. Մանուկյան Վիոլետտա** - ԵՊՀ ասպիրանտ և դասախոս
Manukyan Violetta – PhD student and Lecturer of YSULSS
Манукян Виолетта- аспирант и преподаватель ЕГЛУ
E-mail: manukyan.violetta@gmail.com
- 45. Մարգարյան Մամիկոն** - ՀՀ ԱԺ գլխավոր մասնագետ, ՀՀ ՊԿԱ դասախոս, ք.գ.թ., դոցենտ
Margaryan Mamikon- Chief specialist at the National Assambly of the RA, Lecturer of Public Administration Academy of the RA, Candidate of Political Sciences
Маргарян Мамикон - главный специалист Национального собрания Республики Армения, преподаватель АГУ РА, к.п.н.
E-mail: margaryan.mamikon@gmail.com
- 46. Մարկոսյան Աշոտ** - ԵՊՀ դասախոս, Մագիստրոսական ծրագրի ղեկավար, տ.գ.դ., պրոֆեսոր
Markosyan Ashot – Lecturer of YSU, Head of Masters Program, Doctor of Economic Sciences, Professor
Маркосян Ашот - преподаватель ЕГУ, руководитель магистерской программы, д.э.н., профессор
E-mail: ashotmarkos@rambler.ru

- Աստոն Եվստրատով.** Ձախ քաղաքական շարժումները Հայաստանում XX- XXI դդ. նրանց դերը պետության կայացման ու զարգացման գործում և հեռանկարները.....42
Anton Evstratov. Left Political Movements in Armenia in the Xx - Xxi Century: the Role in the Formation and Development of the State and Prospects
Антон Евстратов. Левые политические движения в Армении в XX – XXI веках: роль в становлении и развитии государства и перспективы
- Վրեժ Հարությունյան.** Բարեգործական ընկերությունների և բարերարների սոցիալ-տնտեսական գործունեությունից Շուշիում XIX դարում.....47
Vrezh Harutyunyan. From the History of the Socio-Economic Activities of Charitable Organizations and Philanthropists in Shushi (19th Century)
Вреж Арутюнян. Из истории социально-экономической деятельности благотворительных организаций и меценатов в Шуши (XIX век)
- Արման Մալոյան.** Արևմտյան Հայաստանում հայոց պետականության դրսևորումների առաջացման և գոյատևման հանգամանքների շուրջ (XVIII դարի երկրորդ կես – XIX դարի առաջին քառորդ).....53
Arman Maloyan. On the Circumstances of Formation and Persistence of Manifestations of Armenian Statehood in Western Armenia (Second Half XVIII - First Quarter of the XIX Century)
Арман Малоян. Об обстоятельствах возникновения и существования армянской государственности в Западной Армении (вторая половина XVIII – первая четверть XIX века)
- Լիլիթ Սակարյան.** Հայոց եկեղեցու ներդրումը մայիսյան հերոսամարտերում.....60
Lilit Makaryan. The Contribution of the Armenian Church in the May Heroic Battles in 1918
Лилит Макарян. Вклад армянской церкви в героических майских сражениях 1918г.
- Նելլի Մինասյան.** Հայկական պետականության արտաքին քաղաքական մարտահրավերների շուրջ (Երրորդ Հանրապետության շրջան).....65
Nelli Minasyan. About Foreign Political Challenges of Armenian Statehood (Period of the Third Republic)
Нелли Минсян. О внешнеполитических проблемах армянской государственности (период Третьей Республики)
- Լիլիթ Պողոսյան.** Վազգեն Ա Վեհափառը և Հայաստանի Անկախացումը.....72
Lilit Poghosyan. His Holiness Vazgen I and Armenian's Independence
Лилит Погосян. Его Святейшество Вазген I и независимость Армении
- Սոֆյա Օհանյան.** Երվանդ Ֆրանգյանի համադրական մոնիզմը XX դարասկզբի հայ ազգային կեցության մարտահրավերների համատեքստում.....76
Sofya Ohanyan. Yervand Frangyan's Synthetic Monism in the Context of Challenges of Armenian National Existence of the Beginning of the 20th Century
Софья Оганян. Синтетический монизм Ерванда Франгяна в контексте вызовов армянского национального бытия начала XX века
- Նարինե Ավագիմյան.** Ժողովրդագրական իրավիճակը շուշիում 1813-1917թթ.....81
Narine Avagimyan. The Demographic Situation in Shoushi in 1813-1917
Нарине Авагимян. Демографическая ситуация в Шуши в 1813-1917 годах